

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Григорія Сковороди»

КАФЕДРА ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ З УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Збірник наукових статей

Випуск 20

*Присвячений пам'яті
відомого українського археолога-славіста
Олега Васильовича Сухобокова*

Переяслав-Хмельницький
2008

Кафедра історії та культури України

УКК 94(477)

Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. - Вип. 20. - Переяслав-Хмельницький, 2008. - 562 с

Збірник наукових праць зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання із спеціальностей «Історичні науки» (Див.: Бюлетень ВАК України. - 1999. -№6.- С. 30).

Рецензенти: д.і.н., проф. Г.К. Кожолянко; д.і.н., проф. С.С. Троян; д.і.н., проф. А.І. Черній.

Редакційна колегія: Коцур В.П., доктор історичних наук, професор (головний редактор); Борисенко В.Й., доктор історичних наук, професор; Коцур А.П., доктор історичних наук, професор; Шевчук В.П., доктор історичних наук, професор; Шаповал Ю.І., доктор історичних наук, професор; Сухобоков О.В., доктор історичних наук; Тарапон О.А., кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар); Колибенко О.В., кандидат історичних наук, доцент.

Рекомендовано Вченою радою Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди

До збірника увійшли статті учасників Міжнародної наукової конференції «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури» (до 1100-річчя першої згадки Переяслава у джерелах), яка відбулася у м. Переяславі-Хмельницькому 28-31 травня 2007 р. Особливо об'ємно представлено розгляд проблем давньоруської археології та історії. Значне місце у збірнику займають статті, пов'язані з дослідженням археологічних пам'яток Переяславщини.

Для викладачів, аспірантів, студентів, науковців.

The collected articles are focused to the problems considered by participants of the International scientific conference «Pereyaslav Land and its place in development of the Ukrainian nation, statehood and culture» (to the 1100-anniversary of first mention Pereyaslav's in sources). Special attention is paid to the review of problems of Old Rus' archeology and a history. The significant place in the collection is occupied with articles devoted to researches of archeologic monuments of Pereyaslav region.

For teachers, postgraduates, students and scientists.

ISBN 978-966-308-311-7

© Кафедра історії та культури України
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 2008.
© ТзОВ «Видавництво Астон», верстка, 2008.

УДК 904.25(477.5) «653»

Олена Колибенко,
Олександр Колибенко,
Дмитро Тетеря,
Олександр Юрченко
(Переяслав-Хмельницький)

ПІДВІСКА ЗІ ЗНАКОМ РЮРИКОВИЧІВ З ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ ТА ДЕЯКІ РОЗДУМИ З ПРИВОДУ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ГЕРАЛЬДИЧНИХ ПІДВІСОК

У статті опубліковано рідкісну знахідку - мідну підвіску зі знаком Рюриковичів, знайдену поблизу с. Циблі на Переяславщині. На лицевій стороні підвіски зображено геральдичний знак — «тризуб» великого київського князя Володимира Святославича, на зворотній — невідомий символ. На думку авторів, частина опублікованих підвісок зі знаками Рюриковичів були офіційними вірчими знаками вірників, інші подібні предмети були прикрасами - імітаціями геральдичних підвісок.

Одним з унікальних предметів дрібної металевої пластики, які останнім часом поповнили колекцію давньоруського художнього металу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», є мідна трапецієподібна підвіска із зображенням знака Рюриковичів - «тризуба» (рис. 1).^{*} Досі на території Переяславщини знахідок подібного типу зафіксовано не було.

Цю надзвичайно цікаву пам'ятку було придбано восени 2006 р. у мешканця с. Циблі. Як з'ясувалося, її випадково знайшли в розмиві берега в ур. Церква, приблизно за 15-30 м на північний схід від залишків цегляної церкви св. Іллі [23, с. 371]. Назване місце розташоване приблизно за 800 м на північний захід від околиць с. Циблі і є невеликим останцевим підвищенням борової тераси р. Дніпра. В даний час урочище перетворилося, фактично, на острів загальною довжиною близько 1,2 км. Заболочена дніпровська протока (колишня р. Цибля) відділяє його від сучасного берега Канівського водосховища (рис. 3).

Рис. 1. Мідна підвіска із зображенням тризуба з с. Циблі.

^{*} Інв. номер А-1604, КВ-38810.

Рис. 2. Підвіски із зображеннями знаків князів-Рюриковичів.

- 1 - Новгород (1954 р.); 2 - Циблі, ур. Церква; 3 - Стара Ладога, ур. Победище;
4 - Рождественський могильник; 5 - Даугмальське городище; 6 - Рюрикове городище;
7 - Білгородка; 8, 9 - Кельгінінський могильник; 10 - околиці Києва;
11 - Новгород (1956 р.); 12 - Псков.

Рис. 3. Давньоруські пам'ятки в околицях с. Циблі.
1 - Церква; 2-3 - городище та посад (Узвіз 1); 4 - Узвіз 2.

Підвіска зі знаком Рюриковичів є не першою рідкісною знахідкою, виявленою в околицях с. Циблі. Значну кількість різноманітних речей - у першу чергу предметів дрібної металевої пластики, - було випадково знайдено місцевими мешканцями у попередні три десятиліття в розмиві берега Канівського водосховища. На жаль, значна частина з них не потрапила до музейних збірань, поповнивши приватні збірки. Наприклад, у різні роки в ур. Церква, у розмиві берега на мілководді, знайдено бронзові натільні хрести та хрести-енколпіони, які походять, очевидно, з поховань зруйнованого водою некрополя XI-XIX ст. й зберігаються у приватних колекціях [21, с. 9-16, табл. 40; 27, с. 138-141, мал. 1].

До археологічних фондів НІЕЗП було передано знайдений поблизу с. Циблі плетений металевий браслет XII-XIII ст. з посрібленого дроту,* а до фондів Національного музею історії України - мідний хрест XIII ст. [25, с. 100].

Така досить велика кількість рідкісних знахідок, виявлених в околицях с. Циблі, вказує на особливий характер цієї місцевості. Дійсно, крім потужних різночасових культурних на шарувань пам'ятки в ур. Церква (енеоліт, бронза, ранній залізний вік, XVI-XIX ст.) товщиною 0,8-2,0 м, серед яких виділяється давньоруський шар, є ще ціла низка розташованих неподалік давньоруських та інших пам'яток.

Перш за все, варто відзначити розташування на північний схід від ур. Церква (за 0,5 км від нього) давньоруського городища. Це овальне в плані городище в ур. Узвіз (п. 1) знаходиться на південній околиці с. Циблі й займає високий край плато лесової тераси над заплавою р. Дніпро (рис. 3, 2). Воно було неодноразово обстежене експедиціями Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника у 1980, 1981, 1988 та 1989 рр., Канівською експедицією Інституту археології НАН України в 1994 р., досліджувалось Лівобережно-Дніпровською слов'яно-руською експедицією ІА НАНУ в 1995 р. (керівник - О.В. Сухобоков). Розміри городища: 85x60 м (0,5 га). Зберігся вал висотою близько 1,75 м та

* Інв. номер А-1239.

рів з напільного боку, є сліди ескарпу з боку урвища. Давньоруський культурний шар, зафіксований під розсунутим валом (товщина - 0,3 м), пошкоджений могильними ямами пізньосередньовічного кладовища, яким зайнята вся площа городища включно з валом та крутосхилом із західного боку. В шурфах та зачистці валу виявлено уламки гончарного посуду XII-XIII ст. З північної та північно-східної сторін від городища розташоване селище-посад площею близько 8 га, яке займає високий край плато лесової тераси між двома ярами. Давньоруський культурний шар посаду складає 0,6-0,8 м, на поверхні, в шурфах та зачистці обриву глиняного кар'єра зібрано уламки гончарного посуду XII-XIII ст., пірофілітові пряслиця, уламки дрібних металевих предметів [21, с. 17-20; 6, с. 8-10].

На північний захід від городища й на захід від південної околиці с. Циблі, на незатопленій підвищеній частині заплави р. Дніпро, розташоване селище давньоруського часу (ур. Узвіз, п. 2), яке також досліджувалось Лівобережно-Дніпровською експедицією ІА НАНУ в 1995 р. (рис. 3, 4). Розкопками було виявлено та досліджено залишки двох заглиблених жител каркасно-стовпової конструкції та господарську споруду. В житлах прямокутної форми збереглися залишки глинобитних печей, у заповненні споруд виявлено обгорілі дерев'яні конструкції, уламки гончарного посуду XII-XIII ст. Селище перекриває матеріали трипільської та черняхівської культур [21, с. 21-30].

Крім наведених вище пам'яток, уламки гончарного посуду давньоруського часу виявлено також в ур. Підпоринці, розташованому за 1-2 км на північ від ур. Церква, на території тепер не існуючого старого с. Циблі [22, с. 21-22].

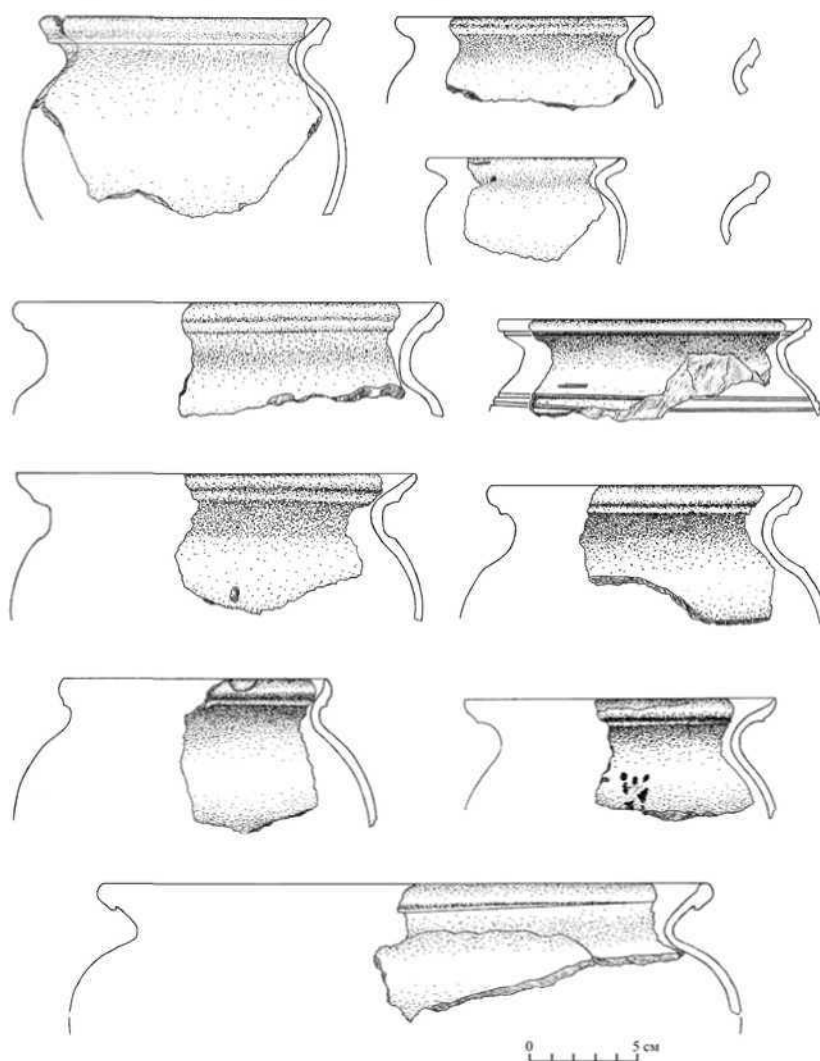

Рис. 4. Кераміка кінця X-XI ст. з пам'ятки Церква.

Таким чином, комплекс давньоруських поселень в околицях сучасного с. Циблі складався з городища з посадом, великого селища поруч з ним, а також низки розташованих неподалік невеликих селищ. Фактично, даний комплекс для XII-XIII ст. мав міський характер, що підтверджується значним відсотком уламків амфор візантійського кола. Очевидно, це був адміністративно-територіальний центр певної округи, до якого тяжіли численні невеликі селища, розташовані у нині затопленій заплаві р. Дніпра. На користь цього свідчить також наявність залишків давньоруського курганного некрополя, нещодавно виявленого співробітниками НІЕЗ «Переяслав» у лісі, неподалік від с. Циблі*. Знахідка на території цього комплексу підвіски зі знаком Рюриковичів, що, на думку більшості сучасних дослідників, мала підтверджувати офіційний статус її власника чи носія, очевидно, не є випадковою.

Б.О. Рибаків, який ще у своїй праці 1940 р. опублікував чотири відомі йому на той час підвіски зі знаками Рюриковичів, висловив здогад про їх функціональне призначення. Він вказував, що вони не могли бути простими підвісками (прикрасами), оскільки занадто масивні для цього. Наявність вушок та потертість всіх підвісок показують, що вони носились за допомогою шнурка на грудях. Цим підвіски з княжими знаками нагадували татарські пайцзе - нагрудні знаки, що носились чиновниками й довіреними особами хана. На думку Б.О. Рибаків, київські князі давали ці знаки - своєрідні вірчі грамоти - своїм посадникам, данщикам, тивунам, вірникам [18, с. 238-239].

В.Л. Янін у 1956 р. опублікував першу знахідку підвіски зі знаком Рюриковичів, що походила з добре датованого шару. Цю білонову підвіску зі знаком Володимира Святославича було виявлено в 1954 р. під час розкопок у Новгороді у квадраті 790 на рівні пласта 30 в непошкоджену шарі 25-го будівельного ярусу, який датується самим початком XI ст. (рис. 5). В.Л. Янін вказав, що лише ця підвіска з п'яти відомих на той час має на собі знак Володимира Святославича «у парадному варіанті», який є детальною аналогією знакам на срібниках [29, с. 158, табл.V, А].

Рис. 5. Білонова підвіска з Новгороду.

Рис. 6. Бронзова підвіска з ур. Победіше біля Старої Ладоги.

Розглядаючи стосунки населення Східної Прибалтики з руськими землями у X-XIII ст., Е.С. Мугуревич наголошував на значенні торгівельного шляху Дніпро - Західна Двіна (Дау-

* Див. статтю: Роздобудько М.В., Юрченко О.В., Вовкодав С.М. «Курганний могильник давньоруського часу із тілопальними похованнями поблизу с. Циблі на Переяславщині» в цьому випуску збірника.

гава). Свідченням цього, на його думку, є підвіски з родовими знаками Ярослава Мудрого, знайдені у Східній Латвії (Даугмальське городище, Аллажі, замок Турайда Ризького р-ну, Ікшкілес Кабелес, Саласпілс Мартиньсала Огрського р-ну). Автор датував підвіски, виявлені в перших трьох пунктах, XI ст., а підвіски з Огрського р-ну - більш пізнім часом (XII - початком XIII ст.) (рис. 7). Він висловив думку про виготовлення ікшкільських та саласпілського екземплярів підвісок місцевими майстрами [13, с. 87-88, рис. 34].

Рис. 7. Імітаційні прикраси у вигляді підвісок з жіночих лівських поховань у Східній Латвії (за Е.С. Мугуревичем).

С.С. Ширінський навів аналогії знакам Рюриковичів, зображеним на металевих підвісках, серед зображень на ремінних бляшках з курганних поховань о. Бірки та Гньоздова, а також на наконечнику ремня з Гньоздова. Він також, услід за Б.О. Рибаківим, вважав такі зображення на різноманітних бляшках тамгою князя, що прикрашувала пояси його дружинників [26, с. 215-219].

Першу значну працю, присвячену власне металевим підвіскам зі знаками Рюриковичів, опублікував А.А. Молчанов [12]. Ця робота потребує більш прискіпливого розгляду. Перш за все її автор висловив думку, що серед пам'яток X - першої половини XI ст. присутність «тризубця Рюриковичів» в якості великокнязівського герба з повною впевненістю можна констатувати лише на найдавніших руських монетах та вислих печатках. Він піддав сумніву спробу С.С. Ширінського бачити княжий знак Рюриковичів у схожих орнаментальних рослинних мотивах та будувати на цій основі будь-які гіпотези [Там же, с. 70].

Автор дав зведений опис шести відомих йому підвісок зі знаками Рюриковичів, навів низку цікавих спостережень та запропонував кілька гіпотез, що стосуються цих предметів. Проаналізувавши існуючі точки зору на функціональне призначення підвісок, А.А. Молчанов висловив таку думку: якщо офіційно-державна приналежність цих підвісок в принципі не викликає сумнівів, то цього не можна сказати про чисто гіпотетичне віднесення їх Б.О. Рибаківим до атрибутів влади осіб великокнязівської адміністрації. На підтвердження цієї думки названий автор вказав, що підвіски не виявляють між собою ніяких специфічно рангових відмінностей, які, на його думку, обов'язково мали б бути в системі достатньо розвинутої ієрархії адміністративного апарату Київської держави часів Ярослава Мудрого. Скромні мідні підвіски не могли грати роль знаків відмінності для старших дружинників, порівняно, наприклад, із золотими шийними гривнами [Там же, с. 78].

Продовжуючи думку, А.А. Молчанов зазначив: концентрація знахідок цих підвісок в найзначніших міських центрах, замість більш-менш рівномірного розподілу по всій колишній території Київської держави, що відповідало б її територіально-адміністративному устрою, свідчить не на користь думки про їх належність особам середньої та дрібної великокнязівської адміністрації. На основі вищенаведених міркувань названий автор прийшов до висновку, що можливою сферою використання даних підвісок залишається лише дипломатичне й зовнішньоторговельне представництво, яке також мало загальнодержавне значення. Цьому не суперечив би й ареал їх розповсюдження, оскільки давньоруські міста при Володимирі та Ярославі Мудрому грали однаково важливу роль як політичні й міжнародні торговельні центри [Там же, с. 79]. Від себе додамо, що дійсно - всі 6 відомих на той час підвісок зі знаками Рюриковичів походили з великих давньоруських центрів. Однак подальші знахідки підвісок змінили цю ситуацію.

А.А. Молчанов відзначив також пряму залежність трапецієподібної форми підвісок від форми зображеного на них геральдичного знака. Звідси логічний висновок: призначенням даних підвісок було нести великокнязівську емблему, а причиною їх появи стала необхідність виконання такої функції. Оскільки «знамено», точніше «печатю», великого князя повністю покривало і в прямому, і в переносному сенсі названі підвіски, то, на думку автора, перенесення на них цього поняття могло дати їм назву. Погоджуючись з теоретичним обґрунтуванням В.Л. Яніним типологічної близькості давньоруських монет та вислих печаток (булл), він розповсюджує її ще й на підвіски зі знаками Рюриковичів, зауважуючи, що завірена «печаттю» монета слугувала засобом грошового обігу, а функцією булли було лише несення «печаті», що й привело до їх осмисленого ототожнення. Підвіски зі знаками Рюриковичів у цьому відношенні нічим не відрізняються від булл, тому логічно було б і їх називати «печатями» [Там же, с. 79-80].

Проаналізувавши наведений у літописі текст договору Русі з греками 944 р., названий автор прийшов до висновку, що в ньому під терміном «печаті» згадуються підвіски зі знаками Рюриковичів: 1) при великому князі Ігорі шляхом «із Варяг у Греки» їздили руські купці,

в тому числі багато варягів, зі спеціальними вірчими знаками-«печатами» із срібла; 2) кількома десятиліттями пізніше, на початку та в першій половині XI ст., в містах, що лежали на тому ж міжнародному торговельному шляху, бували особи, що носили підвіски з великокняжою тамгою-печаткою, які й самі могли найменуватись «печатами». Далі А.А. Молчанов звернув увагу на використання у русько-візантійському договорі 971 р. дієслова «запечатаном» і зробив висновок, що різниця у вживанні цього дієслова замість «ношаху» якраз і відображає різницю у вживанні підвісок і булл [Там же, с. 81].

Типологічно старші від булл «печаті-підвіски» (як називає їх А.А. Молчанов) використовувались у стосунках Русі з Візантією до 941 р. в якості вірчих знаків купців та послів. Згідно з договором 944 р. їх носіння було відмінено, натомість вводились грамоти, більш зручні для використання в нових умовах, викликаних розвитком русько-візантійських відносин. Разом з тим, підвіски мали багато переваг і зручностей порівняно з будь-якими грамотами при широких торговельних стосунках, що створювало умови для розмежування сфер застосування печаток-підвісок та печаток-булл, необхідного для їх співіснування. Підвіска могла слугувати десятиліттями, володіла певною репрезентативністю, маючи емблему великого князя завжди в парадному варіанті, була загальнозрозумілою, не вимагаючи ні перекладу, ні навіть грамотності, і взагалі дуже практичною у всіх відношеннях. Постійне вживання підвісок за одним і тим же призначенням зумовило стійкість їх загального дуже архаїчного типу від проникнення нових, чужорідних елементів, наприклад, написів, які закономірно з'явилися на печатках-буллах ще в язичницькі часи. Сфера вживання печаток-підвісок не змінювалась аж до їх повного зникнення, хоч зворотний вплив на них печаток-булл можна бачити у перетворенні підвісок при Ярославі з односторонніх на двосторонні [Там же, с. 81-85, 88].

У результаті зроблених спостережень та проміжних висновків А.А. Молчанов прийшов до такого загального висновку: «печаті-підвіски», що виникли ще в 10-тірр. Хст. через потребу загальнодержавного дипломатичного й зовнішньоторгівельного представництва Русі у стосунках з Візантією, потім розповсюдились і на стосунки з іншими суміжними державами й землями, залишившись для останніх руськими купецькими вірчими знаками й після того, як у первісному («візантійському») призначенні близько 944 р. їх змінили печатки-булли при письмових документах. Зручність їх практичного використання зберігала інститут печаток-підвісок аж до середини XI ст., коли стан загальноруських економічних зв'язків та політична ситуація феодалної роздробленості остаточно не позбавили їх права на існування. На зміну печаткам-підвіскам прийшли певні види пломб типу дорогичинських, наприклад, зі знаками різних гілок роду Рюриковичів. Підвіски залишили помітний слід за межами Русі, який виразився у появі фінно-балтських жіночих прикрас, що імітували підвіски зі знаком Ярослава Мудрого - вірчі знаки руських купців - зовнішньоторговельних агентів Київської держави [Там же, с. 88-89].

У наступній публікації, що стосується теми даної статті, до наукового обігу вводились матеріали розкопок одного з насипів (сопка 1) південної групи сопок, розташованих в ур. Победище біля Старої Ладоги в Північному Поволхов'ї (розкопки 1970 р.) [17; 16, с. 32]. Серед інвентарю поховання № 3 цієї сопки (залізні, обтягнуті бронзою, вагові гирки, орнаментована бронзова бляшка, скляні намистини) найбільшу цікавість для нас становить бронзова підтрапецеївидна підвіска зі знаком Рюриковичів (рис. 6). Ця двостороння підвіска відрізнялась від опублікованих Б.О. Рибаківим та А.А. Молчановим в першу чергу «крилатим» тризубоподібним зображенням на її зворотній стороні. Зображення «тризуба» на лицевій стороні також мало деякі відмінності від інших відомих до цього підвісок, хоч і було близьким до аналогічного зображення на односторонній білоновій підвісці з Неревського розкопу в Новгороді. Воно відрізняється від нього формою центрального стрижня «тризуба». Крім того, нововиявлена підвіска з поховання у сопці мала продіте у вушко залізне кільце діаметром 15 мм з дроту товщиною 1 мм [17, с. 58, рис. 2, 7].

На думку автора публікації, на той час було відомо близько двох десятків подібних виробів, які походили переважно з території Новгородщини та Прибалтики (головним чином з лівських пам'яток басейну рік Гауї й Даугави). Лише три предмети було знайдено в південних районах. Оскільки, на думку В.П. Петренка, всі підвіски з комплексів, що піддаються статевіковому визначенню, входять до складу інвентарю рядових жіночих чи дитячих поховань, це ускладнює інтерпретацію даних виробів у якості князівського мандату. Зазначений автор поділяє бронзові підвіски на три типи за формою плічок трапеції. Він вважає зображення на зворотній стороні староладозької підвіски типологічно найбільш раннім з усіх інших, оскільки воно має яскраво виражену язичницьку семантику («сонячне колесо») [17, с. 58-59].

Зрозуміло, що автор публікації зарахував до числа трапецієподібних підвісок зі знаками Рюриковичів вже відомі на той час імітаційні прикраси з жіночих лівських поховань (рис. 7, 2-6). Це значно завищило реально відому на той час кількість підвісок. Очевидно, йому ще не була відома стаття А.А. Молчанова, де такі прикраси були виведені за межі даного кола предметів.

М.В. Седова в роботі «Ювелирные изделия древнего Новгорода X-XV вв.» опублікувала дві відомі за попередніми публікаціями підвіски зі знаками Рюриковичів з розкопок у Новгороді, навівши датування шарів, у яких їх було виявлено, - відповідно, початок та друга чверть XI ст. [19, с. 36].

У статті «Археологический комментарий к Русской Правде» В.Л. Янін висловив здогад, що трапецієподібні підвіски із зображеннями князівських знаків, названі А.А. Молчановим вірчими знаками купців, насправді були вірчими знаками вірників. За його спостереженнями, новгородські підвіски, виявлені під час розкопок, були знайдені в тих же або соціально однорідних комплексах, що й розглянуті у його статті дерев'яні циліндри (бірки-замки) з княжими знаками. Останні ж впевнено атрибууються ним як предмети професійного ужитку саме вірників, які за допомогою цих циліндрів пломбували мішки із зібраними цінностями з метою забезпечення їх недоторканності та збереженості [28, с. 154].

І.К. Лабутіна опублікувала ще одну підвіску, виявлену під час археологічних досліджень 1976 р. у Пскові, яка значно відрізнялась від усіх відомих раніше. За її свідченням, ця підвіска із золотистої бронзи походила з культурного шару XI ст., безпосередньо над піщаним материком. Автор публікації не виключала, що вона потрапила в шар з якого-небудь зруйнованого поховання, оскільки шар перекривав залишки курганного некрополя. Підвіска містила на обох сторонах зображення княжого знаку у вигляді двозубця, нанесене заглибленими лініями. На думку автора статті, носій підвіски міг представляти князя, для якого ці знаки були показником його приналежності до певної гілки родичів Святослава. Ким був власник підвіски - одним з наближених князя, дипломатом чи купцем - точно сказати неможливо. Вияснити якому князю (чи князям) належали зображені знаки й що має означати їх поєднання на одному предметі, теж складно. Разом з тим, І.К. Лабутіна висловила здогад, що, можливо, знак на підвісці міг належати близькому родичу Святополка Окаянного. Всі відомі до цього підвіски з княжими знаками передавали різновидності знаків лише двох князів - Володимира Святославича та Ярослава Володимировича [10, сс. 17-18, 21, 23, рис. 10].

У доповіді Є.Л. Назарової на читаннях пам'яті В.Т. Пашуто (11-12 червня 1984 р.) розглядалися деякі питання ранньої історії державності на прибалтійських землях. Аналізуючи історію взаємовідносин лівів з Руссю у X-XIII ст., автор не обійшла увагою й проблему близькості лівських прикрас та підвісок з території Русі. Вона зазначила, що в Латвії на той час було відомо 25 таких підвісок XI-XIII ст., які імітували знак Ярослава Мудрого. Більшість латвійських підвісок знайдено у складі прикрас жіночих або дитячих поховань. Вони виготовлені місцевими майстрами й відрізняються від руських підвісок як за формою, так і за більшою стилізацією в зображенні знака Рюриковичів. Це дозволило Є.Л. Назаровій погодитись із висновком Е.С. Мугуревича, що у лівів ці підвіски використовувались як жіночі прикраси,

особливо враховуючи той факт, що і в руських містах у кінці XI ст. трапецієподібні підвіски зі стилізованим зображенням знака Ярослава зустрічаються в якості прикрас (наприклад, Новгород, шар 1076-1096 рр.). На її думку, безсумнівно, що зразком при виготовленні даного типу підвісок у Латвії слугували руські підвіски. Однак незрозуміло, в якій якості вони стали відомі лівам - як своєрідні посвідчення офіційної особи чи вже як прикраси. В останньому випадку це могло статися вже після смерті Ярослава в 1054 р. Єдина підвіска з території Латвії, яка вважається імпортом з Русі (городище Даугмале, шар XI ст.), хоча й ідентична руським за формою, але несе на собі зображення одразу двох князівських знаків - Володимира і Ярослава, чим відрізняється як від руських, так і від латвійських знахідок (рис. 8). Вважати цю підвіску атрибутом офіційної особи початку XI ст. без додаткових обґрунтувань, на думку Є.Л. Назарової, немає підстав [14, с. 180-181].

Рис. 8. Підвіска з городища Даугмале XI ст.

Деякі міркування стосовно підвісок зі знаками Рюриковичів у ще одній невеликій публікації висловив А.А. Молчанов. Він констатував, що добре відомі археологам трапецієподібні підвіски з білону, бронзи та кістки з тамгами князів Рюриковичів середини X - середини XI ст. були, як вважають дослідники, вірчими знаками осіб, уповноважених для виконання певної офіційної місії. Вони походять з Новгорода, Києва, Білгорода та Старої Ладоги. Виявлена у Пскові підвіска за певними ознаками (обставинами знахідки, геральдичними та стилістичними невідповідностями у зображеннях) виглядає як сучасний фальсифікат. Саме підвіски зі знаками Рюриковичів, на думку А.А. Молчанова, має на увазі згадка в тексті русько-візантійського договору 944 р. про відміну існуючого раніше порядку надання дипломатичним і торгівельним представникам київського князя, які прислались до Константинополя, особливих рангових атрибутів - золотих і срібних «печаток для носіння». Відповідно, використання подібних вірчих знаків в аналогічній функції повинно було практикуватись і при князі Олегові, який уклав у 911р. попередню мирну угоду з греками. Схожий звичай пред'явлення спеціально уповноваженими особами особливих вірчих знаків - так званих *jartegnir* - при здійсненні ними офіційного представництва описується в ісландських сагах («Сага про Егіля», «Сага про Гйорда й островитян», «Сага про Олава Святого», «Сага про синів Гаральда Гіллі»), головним чином, коли в них заходить мова про деталі юридичного побуту в Норвегії при Гаральді Гарфагрі (Світловолосому) та його наступниках (кінець IX - XII ст.). Оскільки в Давній Русі вірчі знаки застосовувались лише князями - скандинавами за походженням, можна висловити здогад, що ця практика (можливо призначена спочатку переважно для дипломатичної сфери, де активно діяло багато «находників-варягів», які служили Рюриковичам) була запозичена із Скандинавії [11, с. 185-186].

Н.Б. Криласова опублікувала ще одну підвіску зі знаком Рюриковичів, виявлену в 1991 р. під час розкопок одного з поховань могильника родановської культури біля с. Рождественськ Карагайського р-ну Пермської обл. Дослідниця визначає це поховання за складом інвентарю як чоловіче, датуючи його (без урахування дати підвіски) рубежем X-XI ст. Нововиявлена лита трапецієподібна підвіска із білого сплаву з високим вмістом срібла мала продіте у вушко дротяне кільце діаметром 20 мм з подібного ж матеріалу. На лицевій стороні підвіски знаходиться зображення «тризуба» Володимира Святославича, загалом близьке до аналогічного зображення на підвісці з поховання біля Старої Ладоги. На зворотній стороні знаходиться зображення меча, поєданого з «молотом Тора». При виготовленні даної підвіски було застосовано техніку лиття, чеканки за попередньо прокресленим малюнком, гравіювання вузьким штихелем, на лицевій стороні збереглися сліди черні [9, с. 192-195].

Автор публікації, вслід за А.А. Молчановим, схиляється до думки про використання подібних підвісок як вірчих знаків осіб, уповноважених для виконання певної офіційної місії. Вона відзначає унікальність знаку на зворотній стороні нової підвіски й розглядає її як вірчий знак, що давав право купцю на торгівлю як у давньоруській державі, так і в скандинавських країнах. Н.Б. Криласова вважає за можливе розглядати поховання № 37 Рождественського могильника як поховання болгарського купця, одного з тих, хто у відповідності з договором 1006 р. мав право на отримання подібних «печаток для носіння». Оскільки поховання з підвіскою знаходилось у родановській, а не в мусульманській частині могильника, й було здійснене за язичницьким фінно-угорським обрядом, автор публікації висловила здогад, що похований був не болгариним, а «купцем чулиманським» з числа корінного місцевого населення [Там же, с. 195-196].

Дві значні за обсягом публікації, що стосуються підвісок зі знаками Рюриковичів, вишли друком у 2000 та 2002 рр. й належать С.В. Белецькому. Перша з них є розділом праці (посібника), присвяченої знакам Рюриковичів X-XI ст. [3], друга - окремою статтею, в якій розглядаються такі знаки, розміщені на металевих підвісках XI ст. [4]. Матеріал, викладений в цих публікаціях, є дуже близьким за змістом. Автор розпочинає розгляд зазначеної проблеми з короткого історіографічного нарису, в якому наводить погляди дослідників, що так чи інакше зачіпали в своїх працях металеві підвіски зі знаками Рюриковичів (О.В. Орешніков, М.П. Лихачов, Б.О. Рибаків, В.Л. Янін, А.А. Молчанов, В.П. Петренко, Н.Б. Криласова) [3, с. 66-69; 4, с. 134-138].

Підводячи підсумок історіографічного огляду, С.В. Белецький у публікації 2000 р. зазначав, що на даний час відомо не менше 10 металевих підвісок зі знаками Рюриковичів на одній чи двох сторонах. У наступній публікації 2002 р. він зменшив їх число до 9-ти, виключивши з якихось причин срібну підвіску з приватної московської колекції, що була предметом спеціальної доповіді на симпозіумі в Державному Ермітажі, присвяченому ювелірній справі (СПб., 2000). Ця неопублікована підвіска містила дуже своєрідне поєднання знаків («двозуб» на одній стороні та «стяг» на іншій) й, за неперевіреними даними, походила з підйомного матеріалу в межах Гньоздовського археологічного комплексу поблизу Смоленська (рис. 13, 1). У примітці до публікації 2000 р. С.В. Белецький вказав: автори доповіді М.С. Шемаханська та І.Г. Равич відзначили, що названа підвіска, за свідченням власника колекції, була знайдена «на полі», пройшла антикварну очистку від окислів, виготовлена з низькопробного срібла й зберегла на собі сліди закису міді, що утворився від перебування предмету в землі. Тим самим, на думку С.В. Белецького, дослідники підтвердили, що підвіска є археологічним предметом, а не новоробом [3, с. 69-70, прим. 6]. Можливо, все ж унікальність зображення на цій підвісці та непевність її походження (відсутність достовірного археологічного контексту) не дозволили даному автору вважати цю підвіску цілком автентичною. Так само, вслід за А.А. Молчановим, він залишив за межами свого дослідження й «унікальну» підвіску із Пскова, очевидно, фальсифікат 70-х рр. XX ст. [Там же, с. 83].

С.В. Белецький погодився з думкою своїх попередників про юридичне значення цих пам'яток, що засвідчували офіційний характер місії, покладеної на їх власників (носіїв). Однак він підкреслив одну, на його думку, надзвичайно важливу особливість переважної більшості відомих йому підвісок: на обох їх сторонах розміщені різні, хоча й часто дуже близькі знаки. Дане спостереження, вперше зроблене Є.Л. Назаровою, дозволило С.В. Белецькому зробити висновок, що це є характерна особливість підвісок [3, с. 70; 4, с. 138-139].

На підтвердження своєї точки зору він наводить такі приклади: на підвісці з Побіщенської сопки біля Ладоги розміщені знаки Володимира Святославича і Ярослава Володимировича; на новгородській підвісці з розкопок 1956 р. зображені знаки Мстислава і Ярослава Володимировичів; різні, хоча й близькі до зображення «тризуба» Ярослава Володимировича, знаки розміщені на підвісках з Новгороду й Білгорода тощо. На інших підвісках спостерігається та ж ситуація - вони несуть на собі схожі, однак дещо відмінні знаки, близькі до знаків Володимира Святославича та Ярослава Володимировича (рис. 13). Лише підвіска з розкопок 1954 р. у Новгороді несе на собі один знак - «тризуб» Володимира Святославича, але вона є односторонньою, на її зворотній стороні прокреслено руноподібний напис, якого не вдалося прочитати (рис. 9) [3, с. 70-72; 4, с. 139-140].

Рис. 9. Руноподібний напис на білоновій підвісці з Новгороду.

Відзначена особливість підвісок зі знаками Рюриковичів дозволила С.В. Белецькому зробити кілька висновків. По-перше, присутність на підвісці двох різних знаків свідчить про діяльність її носія в якості представника двох зверхників одночасно. По-друге, розміщення двох різних тамгоподібних знаків на одній підвісці дає додаткові можливості для уточнення часу їх використання у якості вірчих знаків. Крім того, названий автор висловив низку гіпотез щодо належності окремих знаків на підвісках певним руським князям та боярам (Вишеславу Володимировичу, Іллі Ярославичу, Судиславу Володимировичу, Коснятину Добриничу, Володимиру Ярославичу, Ростиславу Володимировичу). Надзвичайно оригінальний знак на підвісці з Рождественського могильника (поєднання меча й «молота Тора») автор, вслід за Н.Б. Криласовою, вважає парадним варіантом тамги, що належала етнічному скандинаву, сучаснику Володимира Святославича. Хоч надзвичайно заманливо було б ототожнювати з власником знаку «меч-молот» Олава Трюггвасона - прийомного сина Володимира Святославича, однак С.В. Белецький все ж вважає, що питання про приналежність цього знаку в даний час залишається відкритим. Очевидно, даний автор погодився з гіпотезою Н.Б. Криласової, яка вважала, що носій цієї підвіски отримав її у результаті договору 1006 р. Як відомо, діяльність Олава Трюггвасона при дворі Володимира Святославича припадала на 977-986 рр., в 995 р. він став правителем Норвегії, а близько 1000 р. шез із політичної арени, очевидно, загинув. Таким чином, у подіях після 1006 р. на Русі він явно брати участі вже не міг [3, с. 72-83; 4, с. 140-149].

На нашу думку, в даному випадку подібна обережність дослідника є зайвою й гіпотеза про приналежність знаку «меч-молот» конунгу Олаву Трюггвасону має право на існування. Проведений О.П. Толочком останнім часом всебічний аналіз джерел та свідчень «Історії Російської» В.М. Татіщева дозволив стверджувати: «унікальні уривки й фрагменти літописів (знамениті «татішевські відомості») насправді є вмiлими містифікаціями, створеними самим

Татішевим» [24, с. 4]. В такому випадку й договір 1006 р. між Руссю та Волзькою Булгарією також є вмілою містифікацією В.М. Татішева й не може бути вирішальним аргументом.

Підвіска з Рождественського могильника дозволила С.В. Белецькому зробити висновок, що до складу правлячої еліти на Русі входили, поряд з князями-Рюриковичами, ще й особи, які користувались особово-родовими знаками, що не мали відношення до «знаків Рюриковичів». Вірогідно, ці особи не були представниками правлячої на Русі династії, однак їх зв'язок з домом Рюрика потребує спеціального вивчення [5, с. 112].

На початку XXI ст. до наукового обігу було введено ще кілька підвісок зі знаками Рюриковичів, які стали предметом розгляду кількох невеликих публікацій. Перш за все, слід сказати про 2 підвіски з Кельгінінського могильника у Мордовії (рис. 10). Цей могильник середньовічної мордви-мокші біля с. Зарубкіно Zubovo-Полянського р-ну Республіки Мордовія на правому березі р. Чіуш має ряд особливостей, головною з яких є значна кількість речей давньоруського походження, порівняно з іншими мордовськими пам'ятками XI-XIII ст. [1, с. 447].

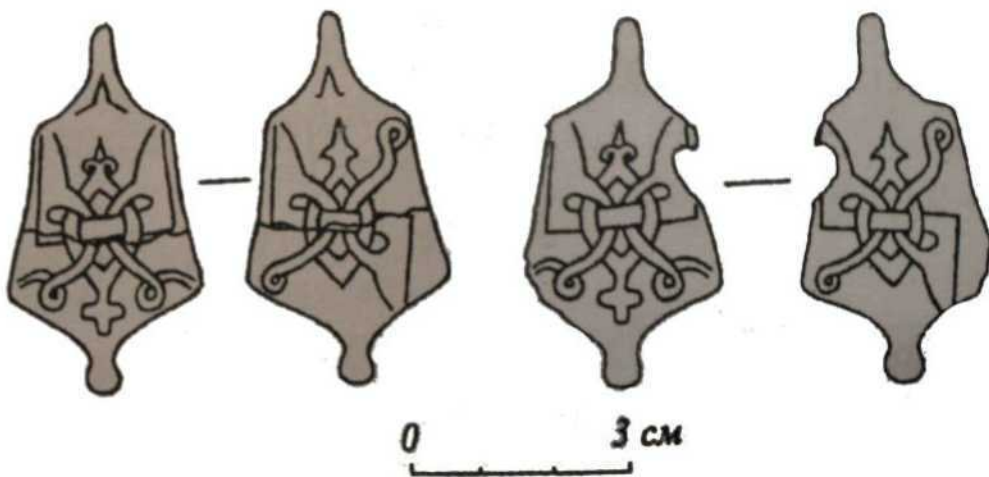

Рис. 10. Підвіски з Кельгінінського могильника у Мордовії.

Першу підвіску було виявлено в 1999 р. в засипці зруйнованого поховання № 316, розташованого у південній частині пам'ятки. Лита бронзова підвіска трапецієподібної форми була покрита з обох сторін тонким шаром білого (олов'яно-свинцевого) сплаву для надання їй вигляду «під срібло». Автори розкопок датують поховання за супутнім інвентарем (без урахування дати підвіски) XII-XIII ст. [8, с. 66-67; 1, с. 447-449].

Другу підвіску було виявлено на тому ж могильнику в 2000 р. у заповненні господарчої другої половини XX ст. При її спорудженні було зруйновано кілька поховань XI-XIII ст., до інвентарю одного з них, очевидно, і входила названа підвіска. Як і першу, її також було вилито з бронзи й вкрито тонким шаром олов'яно-свинцевого сплаву. Оскільки знаки на другій підвісці абсолютно ідентичні знакам на першій, це дозволило авторам досліджень висловити думку про їх виготовлення з однієї ливарної форми. Крім того, вони зазначають, що знахідки підвісок зі знаками Рюриковичів у районах розселення мордви повністю відповідають політичній обстановці, яка склалась у Середньому Поволжі на рубежі X-XI ст. Підвіски з Кельгінінського могильника могли належати особам, що діяли в мордовських землях від імені Володимира Святославича й новгородського князя Вишеслава Володимировича. Про характер місії власників підвісок можна лише здогадуватися [7, с. 60; 1, с. 449-450].

Проаналізувавши підвіски з Кельгінінського могильника, С.В. Белецький вказав, що вони дещо відрізняються за своєю формою від інших відомих на сьогодні геральдичних підвісок, однак їх автентичність сумнівів не викликає - обидві були знайдені під час археологічних досліджень одного й того ж могильника й походили зі зруйнованих поховань XI ст. Він

також вважає, що геральдичні знаки на цих двох однакових підвісках належать Володимирі Святославичу та його сину Вишеславу Володимировичу. Це дозволяє визначити час виготовлення підвісок в інтервалі між 988-1010 рр. Спроба звузити цю дату до 1006-1010 рр. та намагання бачити в цих підвісках інвентар купецьких поховань, спираючись на все той же славнозвісний татішевський договір 1006 р., на нашу думку, є непереконливою [1, с. 451-452].

Ще одну підвіску зі знаком Рюриковичів було нещодавно введено до наукового обігу. Її було виявлено ще в 1991 р. під час охоронних археологічних досліджень на території «Окольного граду» давнього Чернігова, однак вона залишилась невідомою широкому загалу дослідників, знаходячись у фондах Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»*. Литу мідну зі слідами сріблення односторонню підвіску було знайдено в основі насипу оборонного валу Третяка, над похованим шаром X ст. Форма підвіски нагадує трапецію, однак вона складніша, ніж у інших подібних підвісок. Зображення «тризуба» нагадує знак Володимира Святославича на підвісці з Неревського розкопу в Новгороді, яка походить з шару, що датується 1006-1025 рр. На гладкій зворотній стороні збереглося прокреслене графіті, яке не вдалося розшифрувати через сильне пошкодження корозією. Виходячи з наведених даних, підвіску можна датувати 1006-1015 рр. [15, с. 141-142].

Повертаючись до останньої на даний час виявленої підвіски із околиць с. Циблі, варто зазначити, що вона також до певної міри може вважатись унікальною. Незважаючи на те, що підвіска довгий час перебувала у зоні розмиву берегової лінії й отримала численні механічні ушкодження (трикутний виступ у нижній частині відламаний, пошкоджено бокові торці, нижня частина лицевої сторони з ніжкою-основною тризубця затерта, на обох сторонах підвіски є заглиблення, які на зворотній стороні місцями переходять у глибокі тріщини), все ж незброєним оком видно, що стан її збереження на момент втрати функціональності був задовільний (рис. 1). Підвіска, очевидно, була частиною поховального інвентарю одного з мешканців комплексу поселень поблизу с. Циблі й належала йому за життя. Стан підвіски може свідчити про короткий термін її використання до часу поховання.

Хоч до наукового обігу, як було показано вище, протягом останнього 70-річчя вже введено певну кількість таких підвісок, за своїм зовнішнім виглядом циблівська підвіска є досить близькою лише до однієї з опублікованих на даний час подібних пам'яток. Вона має неправильну трапецієподібну форму, вушко для підвішування шириною 5,5 мм, діаметр отвору 3 мм. Довжина підвіски (разом з вушком) - 49 мм, ширина - 21-23 мм. На лицевій стороні підвіски вигравіюване зображення княжого знака Володимира Святославича («тризуба») у парадному варіанті. Цей знак є дуже близьким (якщо не ідентичним) до аналогічного знака на білоновій підвісці, виявленій під час розкопок в шарі 25-го ярусу Неревського розкопу в Новгороді у 1954 р. [29, с. 158, табл. 5; 12, с. 70, табл. 1, № 1; 19, с. 36, рис. 11.1]. Цікаво, що й форма новгородської підвіски, на відміну від практично всіх інших відомих нині, аналогічна до форми підвіски з ур. Церква біля с. Циблі.

Зображення на зворотній стороні циблівської підвіски не має поки що аналогій серед опублікованих пам'яток. Воно нагадує складний рослинний орнамент у вигляді хрестоподібного поєднання потрійних (схожих на «тризуб») розеток, ускладнених додатковими завитками. На зворотних сторонах всіх відомих нині підвісок, крім односторонньої новгородської та рождественської з «мечем-молотом», зображені знаки, що нагадують чи є дуже близькими до знаків Рюриковичів. Циблівська підвіска таким чином є третьою (якщо не брати до уваги неопубліковану підвіску зі «стягом» з приватної московської колекції), яка несе на зворотній стороні не княжий, хоч і явно якийсь символічний, знак (рис. 11). Що мав означати цей знак чи кому він міг належати - зараз сказати складно, можливо, з часом стануть відомі якісь аналогії до нього.

* Дану підвіску було продемонстровано на засіданні археологічної секції Міжнародної наукової конференції «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури», що відбулась у травні 2007 р. в Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті імені Григорія Сковороди, м. Переяслав-Хмельницький Київської обл.

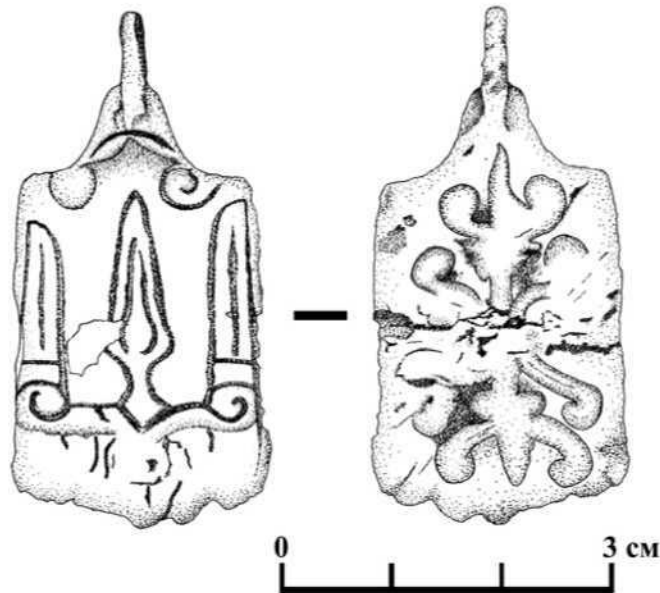

Рис. 11. Підвіска із с. Циблі. Прорис.

Рис. 12. Срібник Володимира Святославича з Ніжинського скарбу 1852 р.
(за М.П. Сотниковою та І.Г. Спаським).

Отже, враховуючи тотожність геральдичних знаків («тризубів») на новгородській та циблівській підвісках, а також практично тотожний зовнішній вигляд цих підвісок, є підстави вважати їх продукцією однієї майстерні. Порівняння ж зображень «тризуба» на обох цих підвісках з аналогічними зображеннями на срібниках Володимира Святославича показало, що лише одна з опублікованих у каталозі М.П. Сотникової та І.Г. Спаського монет містить на собі аналогічне зображення тризуба, всі інші знаки мають дещо інше трактування [20, с. 161, рис. 117-1]. Головною особливістю названої монети, що походить з Ніжинського скарбу 1852 р. (срібник Володимира Святославича, тип III за класифікацією М.П. Сотникової та І.Г. Спаського), є відмінна від усіх інших монет цього князя форма центрального стрижня «тризуба» (рис. 12). Автори каталогу зазначили, що на окремих екземплярах монет III типу стрижень тризуба має вигляд наконечника стріли [Там же, с. 74]. На нашу думку, він більше нагадує наконечник списа, чим значно відрізняється від усіх інших монет Володимира Святославича, на яких він має вигляд тонкого штиря. Однак для нас важливим є факт значної близькості зображень «тризуба» на трьох вищезазначених предметах - двох підвісках та срібнику, - що, можливо, вказує на виготовлення штемпеля монети в тій же майстерні й тими ж майстрами (чи майстром), що й підвісок. Навряд чи кількість таких майстрів, задіяних при

виготовленні цих своєрідних офіційних знаків, була у Києві за часів Володимира Святославича великою. Для прикладу, штемпелі для срібників Володимира Святославича I-го типу вирізали, за спостереженнями М.П. Сотникової та І.Г. Спаського, три майстри, а II та III типів - всього по два майстри [Там же, с. 75]. Названі автори висловили також думку, що над штемпелями кожного типу срібників працювало по одному «головному» різчику з кількома «підмайстрами» [Там же, с. 81].

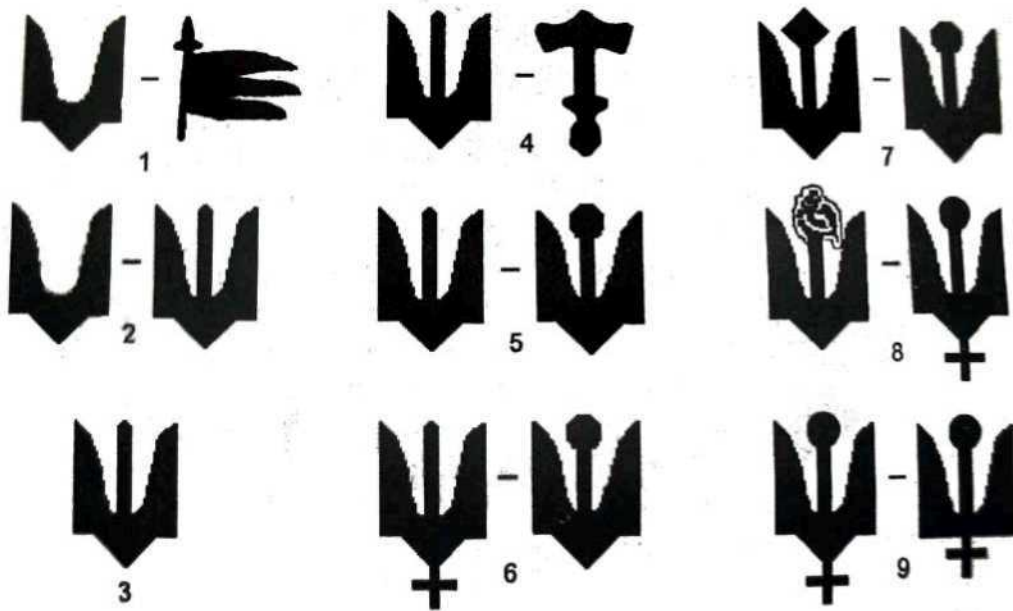

Рис. 13. Схематизація знаків на двосторонніх підвісках (за С.В. Белецьким):

- 1 - Гньоздово (?); 2 - Новгород (підвіска з кістки); 3 - Новгород (1964 р.);
4 - Рождественський могильник; 5 - ур. Победіще; 6 - Даугмальське городище й Рюриково
городище; 7 - Новгород (1956 р.); 8 - околиці Києва; 9 - Новгород і Білгород.

Культурні нашарування ярусу 25 Неревського розкопу в Новгороді, де було виявлено білонову підвіску з лицевою стороною, аналогічною до циблівської, датуються 1006-1025 рр. Зрозуміло, що використання трапецієподібної підвіски із знаком Володимира Святославича у якості офіційного знаку мало припинитися після його смерті у 1015 р. Ця дата є також верхньою межею випуску срібників останнього IV типу. Однак, оскільки за дослідженнями фахівців-нумізматів значна перерва у карбуванні срібників була лише між I та II типами, випуск срібників II-IV типів відбувався в останні роки княжіння Володимира Святославича, тобто в 1012-1015 рр. [Там же]. Виходячи з цього, виготовлення та функціонування циблівської підвіски, на нашу думку, може бути датованим саме цим часом (1012-1015 рр.).

Після виходу праці С.В. Белецького «Лично-родовые знаки князей-Рюриковичей на металлических подвесках XI в.» (К., 2002) до наукового обігу було введено ще 3 таких підвіски (2 - з Кельгінінського могильника у Мордовії, 1 - з Чернігова). Таким чином, разом з циблівською підвіскою на даний час відомо щонайменше 13 підвісок зі знаками Рюриковичів, не враховуючи підвіски із Пскова та з приватної колекції у Москві.

Порівняння між собою основних характеристик введених до наукового обігу на даний час підвісок зі знаками Рюриковичів викликає певні запитання (рис. 2). По-перше, чи всі ті предмети, які зараз вважаються геральдичними підвісками, дійсно є такими? Зрозуміло, що мова йде не про псковський екземпляр, на якому міцно стоїть тавро фальсифікату. В нашому випадку предмет може бути археологічним артефактом, виявленим під час археологічних досліджень спеціалістами-науковцями, нести на обох сторонах зображення, дуже близькі до знаків Рюриковичів й, разом з тим, не бути знаком, що засвідчує офіційний характер місії, покладеної великим київським князем на його носія (власника). Це можуть бути прикраси-

імітації, виконані давніми майстрами-ювелірами з більшою чи меншою майстерністю. Не випадково, що В.П. Петренко помилився, зарахувавши до числа підвісок зі знаками Рюриковичів близько двох десятків дуже схожих на них прикрас із жіночих лівських поховань у Східній Прибалтиці. Саме це дозволило йому засумніватися в інтерпретації цих знаків як офіційного мандату князя [17, с. 58].

Звідси виникає проблема: як відрізнити виготовлені у кінці X - першій половині XI ст. майстрами великих київських князів офіційні символи-підвіски зі знаками Рюриковичів від дуже схожих на них, виготовлених ювелірами другої половини XI - початку XIII ст., жіночих прикрас, що імітують геральдичні підвіски? Про поширеність таких імітаційних підвісок свідчить досить значна кількість їх знахідок на суміжних з руськими землями територіях, як от у Прибалтиці.

На нашу думку, потрібно заново розглянути кожен конкретний екземпляр підвіски зі знаками Рюриковичів, порівняти його з іншими та вияснити археологічний контекст кожної підвіски, якщо він звичайно існує. Оскільки «мода» на імітації підвісок виникла не одразу, то найбільший відсоток «справжніх» підвісок зі знаками Рюриковичів (офіційних знаків) має бути серед найдавніших підвісок з «тризубом» Володимира Святославича у класичному (як на срібниках) варіанті. Тому стовідсотково автентичними підвісками є одностороння білонова підвіска з Неревського розкопу Новгород (знахідка 1954 р.), срібна (білонова) підвіска з Рождественського могильника, бронзова підвіска з-під Старої Ладogi, мідна підвіска з-під Переяслава та, очевидно, мідна підвіска з Чернігова. Дві останні мають практично однакові розміри (49x21-23 мм - циблівська, 47x18-23 мм - чернігівська). Всі інші підвіски, введені до наукового обігу, викликають певні сумніви.

Візьмемо, наприклад, новгородську підвіску, також знайдену на Неревському розкопі, але в 1956 р. Ще А.А. Молчанов, що вперше опублікував її, висловив тверде переконання: визнати зображення на цій підвісці офіційними князівськими емблемами ніяк не можна, незважаючи на їх іконографічну залежність від останніх. Перед нами швидше за все декоративні композиції «на тему» «тризубця Рюриковичів». Підвіска, на якій вони зображені, має вигляд досить рядової прикраси, дещо недбало, навіть грубувато зробленої. Датується підвіска другою половиною XI ст. і є неначе з'єднуючою ланкою між підвісками першої половини XI ст., що походять виключно з головних міських центрів Русі й несуть на собі безумовні особисто-родові князівські емблеми, та бронзовими підвісками-прикрасами XI - початку XIII ст., які входили до інвентарю небагатих жіночих поховань у сусідніх з Руссю племен Прибалтики й Поволжжя, які зараховуються до пам'яток фінно-балтського кола. Механічному об'єднанню всіх названих підвісок разом за нестійкою, чисто зовнішньою, ознакою заважає не тільки неспівпадіння ареалів їх розповсюдження (і в географічному, і в етнічному відношеннях) та деяких моментів типологічної характеристики їх форми, але й вирішальні відмінності у трактуванні схеми «тризубця», яка їх об'єднує. В одному випадку вона завжди залишається в певних межах іконографії офіційної державної емблеми Київської держави, в іншому - слугує лише формальною основою для різних декоративних композицій [12, с. 76-77].

Це надзвичайно влучне спостереження А.А. Молчанова, на нашу думку, стосується й багатьох інших відомих нині підвісок, не тільки новгородської, яка до того ж відрізняється від них усіх ще й матеріалом - її виготовлено із золотистої бронзи, що одразу виказує в ній прикрасу. Виділені нами вище стовідсотково автентичні підвіски, за виключенням бронзової староладозької, виготовлені лише з двох металів - міді та білону (срібла), що, можливо, і є тією ранговою ознакою, про відсутність якої серед підвісок писав А.А. Молчанов [Там же, с. 78]. У такому випадку виготовлені з бронзи й покриті шаром білого олов'яно-свинцевого сплаву 2 підвіски з оригінальним виконанням їх нижніх частин з Кельгінинського могильника у Мордовії, очевидно, є прикрасами, - виробами місцевих майстрів кінця XI - XII ст. Адже тут в усьому проглядає імітація: у зовнішньому вигляді та формі підвіски, техніці виготовлення «під срібло», у зображеннях геральдичних знаків на обох сторонах.

Крім того, важливим аргументом є факт виявлення на одному могильнику двох абсолютно однакових підвісок, виготовлених з однієї форми. Не виключено, що на цьому могильнику в майбутньому будуть знайдені нові, аналогічні виявленим, екземпляри підвісок у похованнях. Це остаточно підтвердить факт їх виготовлення місцевими майстрами. До того ж датування кельгінінських підвісок першою половиною XI ст. навряд чи є виправданим, оскільки обидві підвіски походять зі зруйнованих поховань. Підвіска 1999 р. походить із засипки поховання № 316, що датується XII-XIII ст., а підвіска 2000 р. взагалі виявлена в ямі другої половини XX ст., якою було зруйновано кілька, очевидно жіночих, поховань XII-XIII ст. [8, с. 67; 7, с. 60; 1, с. 447-448; 2, с. 451]. Тому, на нашу думку, кельгінінські підвіски можна датувати кінцем XI - XII ст. і вважати їх прикрасами середньовічної мордві-мокші, а не офіційними знаками руських князів.

Ще одна підвіска, що походить з Городища під Новгородом, викликала у свій час зауваження А.А. Молчанова. Він вказав, що дуже погана збереженість цієї мідної підвіски навіть не дозволяє достатньо переконливо реконструювати зображення обох її сторін. Включити її в одну групу з іншими підвісками, на його думку, можна лише умовно, як близьку їм по формі й розмірам [12, с. 75-76]. Дійсно, відносити до числа офіційних знаків підвіску, яка має схожу форму й близькі розміри, але на якій збереглися лише окремі сліди зображень, що, можливо, були орнаменталізованими князівськими знаками, на нашу думку, непереконливо. Схоже, ця підвіска також була прикрасою.

Ще 2 мідні підвіски поганої збереженості, які, на думку А.А. Молчанова, були виготовлені з однієї й тієї ж ливарної форми, також викликають підозру. Мова йде про втрачену підвіску з Новгороду та підвіску з с. Білгородка під Києвом. А.А. Молчанов з їх приводу зазначав, що княжий знак на цих підвісках вважається тамгою великого князя Ярослава Мудрого. Він не настільки близький до знаку на реверсі «Ярославля сребра», як «тризуб» підвіски з Неревського розкопу (1954 р.) близький до зображення «тризуба» на монетах Володимира Святославича. Названий дослідник пояснював відмінності в деталях зображень тим, що штемпелі для срібників Ярослава виготовлялись професійним різчиком печаток, а підвіски - безсумнівно ремісниками-ювелірами. Любов давньоруських майстрів художньої обробки металу до рослинних мотивів не могла не проявитись у декоруванні княжого знаку навіть на монетах Володимира й Святополка Окаянного, до карбування яких їх було залучено. Тим більше це стосувалось даних підвісок, оскільки традиція останніх, на його думку, була місцева і ще дохристиянська. Крім того, монети і підвіски - явища різночасові, оскільки випуск «Ярославля сребра», очевидно, співпав у часі з початком боротьби новгородського князя за великокняжий престол, а названі підвіски відігравали роль вірчих знаків тільки великих київських князів [12, с. 73-75].

Погоджуючись з тезою про деяку різночасовість монет та підвісок Ярослава Володимировича, все ж зазначимо, що відмінність зображень княжих знаків на цих предметах надто велика для твердження про тотожність розміщених на них геральдичних символів. Незважаючи на вказану А.А. Молчановим любов майстрів-ювелірів до рослинних мотивів, все ж «тризуб» на монетах Володимира Святославича протягом усього часу їх емісії не має і близько таких суттєвих відмінностей від аналогічного зображення на підвісках цього князя. С.В. Белецький запропонував бачити у знаках на названих новгородській та білгородській підвісках княжі знаки Володимира Ярославича (другого сина Ярослава Володимировича) і його старшого сина Ростислава. Однак сам названий автор вказав, що Володимир Ярославич помер новгородським князем ще за життя свого батька Ярослава, а отже, великим київським князем ніколи не був. Запропонована С.В. Белецьким складна гіпотетична конструкція, для обґрунтування якої ним було залучено ще й новгородську підвіску з Неревського розкопу 1956 р. (як було показано вище - явну прикрасу із золотистої бронзи), а також свідчення В.М. Татішева (довіряти яким навряд чи можна), зовсім не вирішує проблему ідентифікації двох вищеназваних підвісок [4, с. 142-145]. Відсутність на підвісці, знайденій неподалік від

Києва (в Білгородці), знаку великого київського князя, на нашу думку, також не можна пояснити ніякими причинами, якщо визнавати за нею офіційний статус. Очевидно, дві вищеназвані підвіски також були прикрасами.

Інша підвіска з околиць Києва, що однією з перших була введена до наукового обігу, за пишністю свого декору та різноманітними орнаментальними мотивами поступається хіба-що неодноразово згаданій новгородській підвісці із золотистої бронзи. Зображення на обох сторонах цих двох підвісок займають практично все їх поле. Але якщо новгородська підвіска-прикраса має «стандартні» розміри - 52x28 мм, то підвіска з околиць Києва взагалі є найбільшою з усіх відомих на сьогодні підвісок - 72x39 мм. Ця її особливість, у поєднанні з уже зазначеним пишним декором знаків на обох сторонах підвіски, які С.В. Белецький визначив як знаки Володимира Ярославича (новгородського князя) та Судислава Володимировича (псковського князя), наводить на підозру, що це також прикраса [Там же, с. 144-145]. Адже знак на підвісці - офіційному вірчому мандаті князя, - мав достатньо чітко читатися, як на відомих монетах, печатках чи бірках-пломбах, а не закамуюфлюватися під прикраси. Що ж стосується атрибуції знаків на підвісці з околиць Києва як знаків вищеназваних князів, то напевно чи за кілька тижнів їх паралельного правління у Новгороді та Пскові в 1034 р. могли бути виготовлені такі підвіски. Що новгородсько-псковський вірчий знак офіційної особи робить під Києвом і чому на підвісці відсутній знак великого київського князя?

Повертаючись до розмірів підвісок, варто зауважити, що всі ті підвіски, які мають довжину понад 60 мм, визначені нами як прикраси. Такі великі розміри, крім підвіски з околиць Києва (72 мм), мають ще й дві ідентичні між собою підвіски з Новгорода та Білгорода (відповідно, 63 та 68 мм), а також із с. Городища під Новгородом (65 мм).

Залишається ще одна підвіска, яка була опублікована Е.С. Мугуревичем ще в 1965 р., і знаки на якій С.В. Белецький визначає як належні Ярославу Володимировичу (ростовському князю) та Вишеславу Володимировичу (новгородському князю) (рис. 8) [4, с. 142]. Наявне в публікації зображення цієї підвіски відрізняється від опублікованих поряд зображень інших східнолатвійських підвісок, як випадково знайдених, так і виявлених під час археологічних досліджень. Особливо добре ця відмінність помітна, наприклад, при порівнянні з виявленою в 1961 р. експедицією Науково-реставраційної ремонтної контори під керівництвом Р. Малвеса підвіски з поховання № 23 в Ікшкілес Кабелес Огрського р-ну, яка також зберігалась в Музеї історії Латвії (рис. 7, 4). Знак на названій підвісці дійсно вже перетворився в орнамент, хоча ще добре проглядається його первісна основа - геральдичний знак у вигляді «тризуба» [13, с. 87, рис. 34, 4]. Крім того, форма більшості східнолатвійських підвісок дещо відрізняється від форми підвісок з Новгорода, Києва та інших руських міст. Однак значна відмінність однієї з даугмальських підвісок від усіх інших, знайдених у тому ж регіоні, ще не є підставою вважати її вірчим знаком офіційної особи. Наявний в публікації малюнок підвіски не дозволяє зробити однозначний висновок. Хоч даугмальська підвіска й походить із шару XI ст і, очевидно, є імпортом з території Русі, вона теж може виявитись прикрасою, дещо відмінною від аналогічних прикрас, виготовлених місцевими ювелірами. Є.Л. Назарова, яка згадала її у своїй публікації, висловила сумнів у офіційному характері цієї підвіски [14, с. 180-181].

Таким чином, на нашу думку, кількість підвісок зі знаками Рюриковичів, за якими можна впевнено бачити офіційні атрибути великокнязівської влади, на даний час вичерпується лише п'ятьма підвісками. Невелика кількість таких предметів свідчить як про їх досить обмежену (чисто офіційну) сферу використання, так і про вузький хронологічний період їх функціонування. Очевидно, цей період точно охоплював час перебування на київському великокняжому столі двох князів - Володимира Святославича та Ярослава Володимировича. Після смерті останнього, власне з утворенням так званого «тріумвірату» Ярославичів, припиняється й функціонування підвісок зі знаками Рюриковичів. Причини, які призвели до цього, могли бути різними. На нашу думку, якби підвіски зі знаками Рюриковичів були офіційними

знаками купців чи дипломатичних представників, то вони б не вийшли з ужитку так швидко і продовжували б функціонувати й при наступних великих київських князях. Причина, яка призвела до їх зникнення раз і назавжди, мала безповоротний характер. У цьому плані плідною, на нашу думку, була точка зору В.Л. Яніна, який на матеріалах досліджень Новгороду прийшов до думки про атрибуцію підвісок зі знаками Рюриковичів як вірчих знаків вірників [28, с. 154].

Дійсно, після смерті Ярослава Володимировича збір державних податків здійснювався вже не в загальнодержавних масштабах, і не від імені великого київського князя, а від імені князя відповідного уділу. Відсутність на місцях як традиції виготовлення таких металевих знаків, так і достатньо кваліфікованих кадрів, стали причиною припинення їх застосування й, можливо, використання у якості подібних знаків предметів з якихось інших (можливо, органічних) матеріалів, що не дійшли до нашого часу. Однак «мода» на ці підвіски, що виникла в середині - третій чверті XI ст., як свідчить новгородська підвіска із золотистої бронзи, стала причиною появи якісно нового явища на території Східної Європи - своєрідних металевих прикрас, які за формою, зовнішнім виглядом та зображеннями імітували вірчі знаки вірників великого київського князя і набули значного поширення у контактних зонах Русі з фінно-балтами.

Рис. 14. Геральдична підвіска з Чергінова.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Беговаткин А.А. Погребения с геральдическими подвесками из Кельгининского могильника в Мордовии // STRATUM PLUS, 2003-2004. -2005. - № 6. - С. 447-450.
2. Белецкий С.В. Знаки на геральдических подвесках из Кельгининского могильника // STRATUM PLUS, 2003-2004. -2005. - № 6. - С. 451-452.
3. Белецкий С.В. Знаки Рюриковичей. Ч. 1: X-XI вв: Учебное пособие для студентов специальности «Музейное дело и охрана памятников истории и культуры». - СПб., 2000. - 120 с.: ил. (Исследования и музеефикация древностей Северо-Запада. Вып. 2).
4. Белецкий С.В. Лично-родовые знаки князей-Рюриковичей на металлических подвесках XI в. // RUTHENICA. - К., 2002. - Т. 1. - С. 134-151.
5. Белецкий С.В. О лично-родовых знаках князей-Рюриковичей // Археология и история Пскова и Псковской земли. 1995. - Псков, 1996. - С. 107-112.

6. Бузян Г.М., Колибенко О.В. Розкопки на давньоруському поселенні Циблі-Узвіз. / Переяславська земля і світ людини. - К.-Переяслав-Хмельницький: ВФ Пальміра, 1998. - С. 8-10.
7. Вихляев В.И., Беговаткин А.А., Беляев Я.В., Зеленцова О.В., Моськин В.Е., Шитов В.Н. Раскопки Кельгининского могильника. / Археологические открытия 2000 года. - М.: Наука, 2001. - С. 59-61.
8. Вихляев В.И., Беговаткин А.А., Беляев Я.В., Шитов В.Н. Раскопки Кельгининского могильника. / Археологические открытия 1999 года. - М.: Наука, 2001. - С. 66-68.
9. Крыласова Н.Б. Подвеска со знаком Рюриковичей из Рождественского могильника // Российская археология. - 1995. - № 2. - С. 192-197.
10. Лабутина И.К. Культурный слой Пскова. / Археологическое изучение Пскова. - М.: Наука, 1983. - С. 7-45.
11. Молчанов А.А. Верительные знаки киевских князей и древнескандинавские jartegnir // X Всесоюзная конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран и Финляндии: Тезисы докладов. - М., 1986. - Ч. 1. — С. 184-186.
12. Молчанов А.А. Подвески со знаками Рюриковичей и происхождение древнерусской буллы // Вспомогательные исторические дисциплины. - Л.: Наука, 1976. - Т. 7. - С. 69-91.
13. Мугуревич Э.С. Восточная Латвия и соседние земли в X-XIII вв. Экономические связи с Русью и другими территориями. Пути сообщения. - Рига: Зинатне, 1965. - 144 с., 32 табл.
14. Назарова Е.Л. Из истории взаимоотношений ливов с Русью (X-XIII вв.). / Древнейшие государства на территории СССР, 1985. - М.: Наука, 1986. - С. 177-184.
15. Новик Т. Подвеска из Чернигова со знаком Рюриковичей // Ювелирное искусство и материальная культура. Тезисы докладов участников девятого и десятого коллоквиумов (10-14 октября 2000 года и 9-14 апреля 2001 года). - СПб.: Изд. ГЭ, 2002. - С. 141-142.
16. Петренко В.П. Работы Староладожского музея // Археологические открытия 1970 года. - М.: Наука, 1971. - С. 32.
17. Петренко В.П. Раскопки сопки в урочище Победище близ Старой Ладogi // КСИА АН СССР. - 1977. - № 150. - С. 55-62.
18. Рыбаков Б.А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X-XII вв. // Советская археология. - 1940. - № 6. - С. 227-257.
19. Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X-XV вв.). - М.: Наука, 1981. - 195 с.
20. Сотникова М.П., Спасский И.Г. Тысячелетие древнейших монет России. Сводный каталог русских монет X-XI вв. - Л.: Искусство, 1983. - 239 с.
21. Сухобоков О.В., Бузян Г.М., Вайнер Б.У., Колибенко О.В., Роздобудько М.В. Звіт про археологічні дослідження Лівобережно-Дніпровської слов'яно-руської експедиції ІА НАН України в 1995 р. // НА ІА НАНУ. - 1995/64. - 54 с., 40 іл.
22. Телегин Д.Я., Круц В.А., Нужный Д.Ю. Отчет о работе археологической экспедиции «Славутич» в 1979 г. в зоне Каневского водохранилища, низовья Десны и в Надпорожье // НА ІА НАНУ. - 1979/18. - 59 с.
23. Тетеря Д.А., Юрченко О.В. Підвіска з тризубом із околиць с. Циблі на Переяславщині // Археологічні дослідження в Україні 2005-2007 рр. - К.-Запоріжжя: ІА НАН України, Дике Поле, 2007. - С. 371.
24. Толочко А.П. «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. - М.: Новое литературное обозрение; К.: Критика, 2005. - 544 с.
25. Шендрик Н.І. Довідник з археології України. Київська обл. - К.: Наукова думка, 1977. - 144 с.
26. Ширинский С.С. Ременные бляшки со знаками Рюриковичей из Бирки и Гнездова // Славяне и Русь. - М.: Наука, 1968. - С. 215-223.
27. Якименко О., Савчук А. Старе козацьке село Циблі // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. - К., 1993. - Вип. 2. - С. 138-141.

28. Янин В.Л. Археологический комментарий к Русской Правде // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. - М.: Наука, 1982. - С. 138-155.
29. Янин В.Л. Вислые печати из новгородских раскопок 1951-1954 гг. // МИА. - № 55. - М.: Изд. АН СССР, 1956. - С. 138-163.

The article is devoted to a copper pendant the Rurik family sign from Pereyaslav region. The pendant has an image of Grand Duke of Kyiv Volodymyr Svjatoslavych (978-1015) on its obverse side. The other side has a picture of a sign looking like a unknown symbol. Some heraldic pendants were official signs on collectors of taxes for grand dukes of Kyiv. Authors of article consider, that other heraldic pendants were ornaments. These are imitations of pendants with the Rurik family sign.

ЗМІСТ

ПАМ'ЯТИ ОЛЕГА ВАСИЛЬЄВИЧА СУХОБОКОВА.....	3
ВІД РЕДАКТОРА.....	10
1. Роздобудько М. РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКІ ПАМ'ЯТКИ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ I ТИС. Н. Е.....	14
2. Петраускас А., Готун І., Квітницький М. СТАЙКИ-1 - ПОСЕЛЕННЯ ЛІТОПИСНИХ ПОЛЯН.....	26
3. Раєв М. ПРЕСЛАВ ИЛИ ПЕРЕЯСЛАВЕЦ НА ДУНАЕ? (ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ ОБ ОДНОМ ИЗ ВОЗМОЖНЫХ ИСТОЧНИКОВ ПВЛ И ЕГО ТРАНСФОРМАЦИИ).....	37
4. Литвина А., Успенский Ф. ИМИТАЦИЯ И ПОДРАЖАНИЕ. ТОПОНИМИКА И АНТРОПОНИМИКА КАК ПРЕДМЕТ СЕМИОТИЧЕСКОЙ ИГРЫ В ДРЕВНЕЙ РУСИ И СТРАНАХ СЕВЕРНОЙ ЕВРОПЫ.....	41
5. Іванченко Л., Моця О. ПОСУЛЛЯ ІПОРОССЯ - «РУСЬКИЙ ПАРАДОКС».....	48
6. Моргунов Ю. ВАЛЫ И КРЕПОСТНЫЕ СТЕНЫ X-XIII ВВ. В ГЛАЗАХ ИХ СОВРЕМЕННИКОВ.....	53
7. Непомнящих В. ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КОНСТРУКЦІЙ ОБОРОННИХ УКРІПЛЕНЬ ПЕРЕЯСЛАВЛЯ РУСЬКОГО ТА БІЛГОРОДА КИЇВСЬКОГО.....	61
8. Ричка В. ВЕЛИКИЙ ЯРОСЛАВИВ ДВІР СЕРЕДНЬОВІЧНОГО КИЄВА.....	67
9. Козловський А., Ієвлєв М. НОВІ ДАНІ ПРО ЗАБУДОВУ КОПИРЕВА КІНЦЯ В КИЄВІ ХІ СТ.....	75
10. Товкайло М., Бузян Г., Тетєря Д., Юрченко О. МАТЕРІАЛИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ГРУНТОВОГО МОГИЛЬНИКА У ПЕРЕЯСЛАВІ.....	86
11. Рудич Т. ДО ПИТАННЯ ПРО АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДОБИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ З МОГИЛЬНИКА НА ОКОЛИЦІ М. ПЕРЕЯСЛАВА-ХМЕЛЬНИЦЬКОГО).....	96
12. Козак О. ЗАХВОРЮВАННЯ ЖИТЕЛІВ ПЕРЕЯСЛАВА ХІ-ХІІ СТ. ТА МОЖЛИВОСТІ БІО-СОЦІАЛЬНИХ РЕКОНСТРУКЦІЙ.....	104
13. Роздобудько М., Юрченко О., Вовкодав С. КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ ІЗ ОЗНАКАМИ ТІЛОПАЛЬНОГО ОБР'ЯДУ ПОБЛИЗУ С. ЦИБЛІ НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ.....	117

14. Лесман Ю. ПЕРЕЯСЛАВСКИЙ КУРГАННЫЙ МОГИЛЬНИК «ЗА ТЮРЬМОЙ» В РАСКОПКАХ В.М. ЩЕРБАКОВСКОГО: НЕКОТОРЫЕ НАБЛЮДЕНИЯ НАД ХРОНОЛОГИЕЙ МОГИЛЬНИКА.....	124
15. Литвинова Л. НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЗА АНТРОПОЛОГІЧНИМИ ДАНИМИ (ЗАМАТЕРІАЛАМИ ҐРУНТОВИХ МОГИЛЬНИКІВ 12-ПОЧАТКУ 15 СТ.).....	148
16. Кабанець Є. ДО ПИТАННЯ ПРО ЦЕРКОВНО-ЄПАРХІАЛЬНИЙ УСТРІЙ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ ЗЕМЛІ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХІ СТ.....	154
17. Хрусталеv Д. ЕФРЕМ ПЕРЕЯСЛАВСКИЙ: РУССКАЯ ЦЕРКОВЬ КОНЦА ХІ - НАЧАЛА ХІІ В. МЕЖДУ ВОСТОКОМ И ЗАПАДОМ.....	164
18. Иоаннисян О. ЗОДЧЕСТВО ДРЕВНЕГО ПЕРЕЯСЛАВЛЯ ХІ-ХІІ ВЕКОВ И ЕГО МЕСТО В ОБЩЕЙ КАРТИНЕ РАЗВИТИЯ ЗОДЧЕСТВА ДРЕВНЕЙ РУСИ.....	174
19. Новоселов Н. ОБЩИЕ ТЕНДЕНЦИИ В АРХИТЕКТУРЕ СЕВЕРА И ЮГА РУСИ ВО ВТОРОЙ ТРЕТИ ХІІВ.....	202
20. Ёлшин Д. ПЛИНФА ПЕРЕЯСЛАВЛЯ РУССКОГО.....	209
21. Иванов С. ЕФРЕМОВА БАНЯ В ПЕРЕЯСЛАВЛЕ И ЕЕ ВИЗАНТИЙСКИЙ КОНТЕКСТ.....	226
22. Зыков П. К ХАРАКТЕРИСТИКЕ СТРОИТЕЛЬСТВА ВЛАДИМИРА МОНОМАХА И ЕФРЕМА ПЕРЕЯСЛАВСКОГО В СУЗДАЛЕ (РЕКОНСТРУКЦИЯ ПЛАНОВО-ПРОСТРАНСТВЕННОЙ КОМПОЗИЦИИ СОБОРА В СУЗДАЛЕ).....	229
23. Пуцко В. ПЕРЕЯСЛАВ В ІСТОРІЇ ДАВНЬОРУСЬКОГО МИСТЕЦТВА (ХІ-ХІІІ СТ.).....	237
24. Архипова Е. ЦЕРКОВНЫЕ ОСВЕТИТЕЛЬНЫЕ ПРИБОРЫ ХІ-ХІІІ ВВ. ИЗ ПЕРЕЯСЛАВА ЮЖНОГО.....	244
25. Булгакова В. ПЕРЕЯСЛАВЛЬ И ПЕРЕЯСЛАВЛЬСКАЯ ЗЕМЛЯ В СФРАГИСТИЧЕСКИХ НАХОДКАХ.....	258
26. Колибенко О., Колибенко О., Тетеря Д., Юрченко О. ПІДВІСКА ЗІ ЗНАКОМ РЮРИКОВИЧІВ З ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ ТА ДЕЯКІ РОЗДУМИ З ПРИВОДУ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ГЕРАЛЬДИЧНИХ ПІДВІСОК.....	268
27. Мусин А. ПЕРСОНАЛЬНАЯ СВЯТЫНЯ ПЕРЕЯСЛАВСКОГО КНЯЗЯ В СРЕДНЕВЕКОВОМ НОВГОРОДЕ.....	290

Наукове видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ З УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Збірник наукових статей

Випуск 20

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє.

Відповідальність за достовірність матеріалів несуть автори публікацій.

Передрук та відтворення опублікованих матеріалів будь-яким способом дозволяється лише при посиланні на «Наукові записки з української історії».

Редактор Ігор Миколів
Комп'ютерна верстка Юрія Хомацького
Обкладинка Михайла Величка

Папір офсетний. Гарнітура Шкільна.
Друк офсетний. Формат 60x84 1/16.
Умовно-друк. арк. 67,40. Облік.-видавн. арк. 59,79.
Тираж 300.

ТЗОВ «Видавництво Астон» м. Тернопіль, вул. Гайова, 8 тел. (0352) 52-71-36
Свідоцтво ТР №28 від 09.06.2005 E-mail: zbut@utel.net.ua

ВІДДРУКОВАНО ПП ІЩЕНКО Ю.В.